

УДК 94(=411.16):37(477)“18”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ЄВРЕЙСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ* (80–90-ті рр. XIX ст.)

Статтю присвячено діяльності початкових державних і приватних єврейських навчальних закладів на теренах Київського навчального округу впродовж 80–90-х рр. XIX ст. На основі аналізу матеріалів періодичної преси, а також документів (зокрема і вперше запроваджених до наукового обігу) фондів «Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора» (ф. 442) та «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) Центрального державного історичного архіву України м. Києва, висвітлюється культурно-освітнє життя єврейської громади. Аналіз освітньої діяльності євреїв відкриває перспективи більш глибокого осмислення динаміки їхнього соціально-демографічного розвитку, місця та ролі в культурному житті українських губерній, впливу державних структур на регламентацію внутрішнього життя єврейської спільноти. Конкретно-історичний матеріал щодо культурно-освітньої діяльності єврейської громади наприкінці XIX ст. складає основу для з'ясування співвідношення спрямованості євреїв на збереження власних традицій, з одного боку, та здатності адаптації до іншокультурного соціуму, з іншого.

Ключові слова: єврейська громада, Російська імперія, русифікація, освіта, культура, єврейські училища.

* Київський навчальний округ починаючи з 1832 року включав у себе Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, а з 1839 року — Полтавську губернії.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

JEWISH SCHOOL EDUCATION IN THE KYIV EDUCATIONAL DISTRICT IN THE 1880s–1890s

The article deals with activities of primary state and private Jewish educational institutions in the Kiev educational district during the eighties-nineties of the 19th century. The author analyzes cultural and educational life of the Jewish community on the basis of press materials and documents of the funds “the Chancellery of the Kyiv, Podillya and Volyn General Governorate” (f. 442) and “the Chancellery of the trustee of the Kyiv educational district” (f. 707) of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv). The analysis of Jews’ educational activity offers the prospect of better understanding the dynamics of their socio-demographic development, the place and role in the cultural life of Ukrainian provinces, the influence of state structures on the regulation of internal life of the Jewish community. The material concerning the history of cultural and educational activities of the Jewish community in the late nineteenth century forms the basis for an understanding of the balance between orientation of Jews to the preservation of their own traditions, on the one hand, and ability to adapt to a different society, on the other. Russification policies in education, aimed at the assimilation of the younger generation, played a key role in the imperial strategy of destruction of the Jewish community’s traditional lifestyle and cultural identity.

The problems of Jewish population’s adaptation to the Russian Empire’s multilayered socio-cultural landscape, the interaction with the state authorities of the post-reform period (1880–1890s), the incorporation of Jewish communities into an administrative imperial system, the transformation of the traditional lifestyle, the everyday culture of Jews, the development of inter-ethnic relations are key in the understanding the specifics of Dnipro Ukraine’s historical development as a unique space of the interaction of various cultural phenomena.

Keywords: Jewish community, Russian Empire, Russification, education, culture, Jewish schools.

Проблеми адаптації єврейського населення до багатозарового соціо-культурного середовища Російської імперії, взаємодії з державними орга-

нами влади пореформеного періоду 1880–1890-х років, інкорпорації єврейських громад до адміністративного імперського устрою, трансформації традиційного життєвого укладу, побутової культури євреїв, розвитку міжетнічних зв'язків є ключовими в процесі осмислення специфіки історичного розвитку Наддніпрянської України як унікального простору взаємодії різних культурних феноменів. Аналіз фактологічного матеріалу з історії єврейського шкільництва в українських губерніях Російської імперії становить інтерес з погляду осмислення складних процесів єврейської історії не лише в регіональному, а й всесвітньо-історичному контексті, з огляду на історико-філософську проблему збереження самотніх культурно-релігійних традицій, розвитку міжетнічних взаємовпливів і процесів уніфікації на тлі національної політики держави. Через призму історії початкових єврейських навчальних закладів чіткіше розкриваються особливості правового й соціально-демографічного становища євреїв, їхньої самоідентифікації і ролі в громадсько-культурному житті імперії.

Місце та роль євреїв у поліетнічному середовищі Південно-Західного краю Російської імперії, їхня ідентифікація по відношенню до держави й оточуючого етнокультурного середовища, його ціннісних орієнтирів є вагомими складовими багатоаспектного процесу соціальної адаптації етнічної громади до зовнішніх умов і водночас її впливу на них. Діловодна документація, офіційна кореспонденція канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, місцевих губернаторів, попечителя Київського навчального округу відображає специфіку політики Російської імперії щодо єврейського населення, базовану на переконаності в «просвітницькій місії» цілеспрямованої русифікації. Аналіз освітньої діяльності євреїв відкриває перспективи більш глибокого осмислення динаміки їхнього соціально-демографічного розвитку, місця та ролі в культурному житті українських губерній, впливу державних структур на регламентацію внутрішнього життя єврейської спільноти. Конкретно-історичний матеріал щодо культурно-освітньої діяльності єврейської громади наприкінці XIX ст. складає основу для з'ясування співвідношення спрямованості євреїв на збереження власних традицій, з одного боку, та здатності адаптації до іншопольованого соціуму, з іншого.

На сучасному етапі розвитку досліджень з історії євреїв Наддніпрянської України публікуються фундаментальні узагальнюючі праці, захищаються дисертації, видаються архівні путівники, що сприяють формуванню підґрунтя для подальшого розвитку юдеознавчих студій¹. Відповідно, метою цієї статті є відтворення специфіки культурно-освітнього розвитку єврейської громади 1880–1890-х років на основі аналізу матеріалів періодичної преси й документів, зокрема і вперше запро-

ваджених до наукового обігу, фондів «Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора» (ф. 442) та «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) Центрального державного історичного архіву України м. Києва.

Тенденції статистичних даних щодо діяльності єврейських навчальних закладів на теренах Київської губернії у період з 1879 по 1881 роки відображають матеріали звіту по Київському навчальному округу за 1881 рік:

Таблиця 1

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1879 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1.	Київський	20	---	---	142
2.	Черкаський	19	---	---	155
3.	Васильківський	62	---	---	538
4.	Канівський	33	---	---	256
5.	Липовецький	24	---	---	185
6.	Сквирський	24	---	---	198
7.	Радомисльський	43	---	---	344
8.	Бердичівський	128	1	---	2347 (у т.ч. у талмуд-торі 160 учнів при 9 меламедах)
9.	Чигиринський	32	---	---	300
10.	Уманський	52	---	---	570
11.	Таращанський	12	---	---	120
12.	Звенигородський	102	---	---	912
	Загалом	551	1	---	6007

Таблиця 2

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1880 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1	2	3	4	5	6
1.	Київський	25	---	---	170
2.	Черкаський	17	---	---	143
3.	Васильківський	56	---	---	485
4.	Канівський	33	---	---	270
5.	Липовецький	21	---	---	152

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6
6.	Сквирський	33	---	---	151
7.	Радомисльський	42	---	---	334
8.	Бердичівський	128	1	---	2378 (у т.ч. у талмуд-торі 160 учнів при 9 меламедах)
9.	Чигиринський	35	---	---	350
10.	Уманський	48	---	---	480
11.	Таращанський	12	---	---	120
12.	Звенигородський	100	---	---	883
	Загалом	550	1	---	5916

Таблиця 3

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1881 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1.	Київський	17	---	---	130
2.	Черкаський	10	---	---	87
3.	Васильківський	46	---	---	206
4.	Канівський	22	---	---	175
5.	Липовецький	19	---	---	148
6.	Сквирський	42	---	---	321
7.	Радомисльський	43	---	---	418
8.	Бердичівський	128	1	---	2043 (у т.ч. у талмуд-торі 150 учнів при 8 меламедах)
9.	Чигиринський	36	---	---	350
10.	Уманський	48	---	---	480
11.	Таращанський	14	---	---	140
12.	Звенигородський	94	---	---	811
	Загалом	519	1	---	5309

Згідно з «височайшим указом» від 13 (25) листопада 1844 року в Російській імперії засновувалися державні навчальні заклади — єврейські училища першого й другого розрядів за зразком парафіяльних і повітових училищ. Згодом ці заклади були реорганізовані відповідно до указу 16 (28) березня 1873 року, за яким училища другого розряду ліквідовувалися, а першого розряду перетворювалися на єврейські початкові училища з поглибленим вивченням російської грамоти за рахунок обмеження

єврейських предметів. Єврейські початкові училища (однокласні й двокласні) відкривалися в місцевостях з численним єврейським населенням і недостатньою кількістю загальних училищ. Повний курс навчання в них був розрахований на 6 років. До училищ приймалися діти 7–14 років після завершення навчання в підготовчих класах або на основі іспитів з російського читання й письма, числення до 100, читання з поясненнями давньоєврейською мовою витягів із першої книги Мойсеєва П'ятикнижжя. За навчальними програмами однокласних єврейських початкових училищ передбачалося викладання російської мови (читання, письма, орфографії), арифметики (перших чотирьох правил), чистописання. У двокласних училищах додатково до згаданих предметів відбувалося навчання російської мови (практичної граматики й письмових вправ з викладу думок), арифметики (до потрібного правила включно), а також історії і географії (насамперед Росії). В однокласних і двокласних училищах у післяобідній час викладалися єврейські предмети: давньоєврейська мова, єврейський закон віри, біблейська історія (російською мовою), а також пояснювалися найважливіші молитви.

У матеріалах періодичної преси останньої третини XIX ст. відзеркалилися гострі суспільні проблеми незадовільних умов праці й матеріального забезпечення єврейських педагогів, приречених у похилому віці на «самотню, голодну смерть». До того ж учителі казенних училищ перебували у важчому матеріальному становищі, ніж приватні вчителі й меламеди. «Хоч увесь вік прослужи він справі народної освіти, — наголошувалося на шпальтах тогочасної преси, — хоч поклади він на цю службу весь запас своїх моральних і фізичних сил, — він все-таки залишається лише вільнонайманим батраком, якому господар вільний кожного дня відмовити від місця, анітрохи не замислюючись про майбутню долю свого батрака й бідолашної його родини... Достатнє число подібних прикладів ми маємо в особі позаштатних єврейських учителів закритих рабинських училищ і училищ 1-го та 2-го розряду, які щорічно закриваються»². Єдиний шлях до покращення побуту, фінансового становища вчителів і залучення до викладацької діяльності талановитої молоді єврейська громада вбачала в організації системи «самодопомоги». Відповідно, з ініціативою заснування фонду для матеріального утримання вчителів непрацездатного віку виступило «Товариство поширення просвіти серед євреїв у Росії»³. 1880 року окреслилася тенденція до зростання чисельності членів Товариства, що давало підстави для оптимістичних заяв на кшталт: «Крижана кора загальної байдужості до Товариства, що панувала майже в усіх верствах російського єврейства, була пробита...»⁴. Водночас наявна кількість членів Товариства визнавалася недостатньою для реалізації усього спектру поставлених перед ним завдань.

До актуальних тем, що обговорювалися тогочасною громадськістю, належало питання професійної освіти для єврейських жінок. На сторінках газети «Русский еврей» від 8 лютого 1881 року, зокрема, зазначалося: «Одним із важливих і невідкладних питань у нашому житті, безсумнівно, є питання щодо професійної освіти для жінок. Усвідомлення необхідності для жінок займатися виробничою справою стало тепер майже всезагальним, і можна бути якої завгодно думки про емансипацію жінок, у сенсі повної і всебічної рівності жінки з чоловіком, однак доведеться визнати, що немає нічного розумного в тому, щоби жінка, за можливості займатися корисною працею, сиділа, склавши руки, за можливості бути корисною суспільству, присвячувала себе лише дрібним особистим клопотам, що не завжди мають суттєве значення»⁵.

У зв'язку зі збільшенням кількості учнів-євреїв у гімназіях і реальних училищах Російської імперії запроваджувалося викладання закону єврейської віри в Санкт-Петербурзі, Варшаві, Вільно, Кишиневі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Житомирі, тощо. 12 лютого 1881 року міністр народної освіти А.О. Сабуров направив попечителеві Київського навчального округу С.П. Голубцову пропозицію щодо включення єврейського Закону Божого (як необов'язкового предмету) до навчальних програм Київської 3-ї гімназії, серед вихованців якої число євреїв сягало 180 осіб. На посаду викладача згаданої дисципліни призначено М.Й. Когона — колишнього Миколаївського рабина, викладача Миколаївсько-Олександрівської гімназії та Олександрівського реального училища м. Миколаєва. Держава не забезпечувала цього викладача платнею, а отже, його матеріальне утримання покладалося на плечі батьків вихованців гімназії⁶.

У травні 1882 року миколаївський рабин М.Й. Когон, який у серпні 1880 року переїхав з дітьми до Києва, виступив з ініціативою заснування приватного єврейського училища для хлопчиків. Згадана ідея не знайшла підтримки в генерал-губернатора попри наведені Когоном аргументи щодо затребуваності подібного навчального закладу з огляду на розпорядження київської міської поліції відносно виселення меламедів з Києва, де мешкало декілька тисяч єврейських родин ремісників, відставних солдатів, купців першої гільдії, науковців тощо⁷.

Згідно з матеріалами справ від 1892 року за поданнями волинського й подільського губернаторів щодо накладення штрафів або арештів на осіб, звинувачуваних у відкритті без дозволу властей шкіл для єврейських дітей, до відповідальності були притягнуті жителі м. Балти, м. Бара, м. Острога, м. Проскурова, м. Старої Ушиці, м. Бершаді Ольгопільського повіту, м. Браїлова й м. Мизякова Вінницького повіту, м. Верховки, м. Печери й м. Тульчина Брацлавського повіту, м. Дунаївців Ушицького повіту, м. Крутих і с. Великого Бобріка Балтського повіту, м. Сатанова,

м. Фельштина, м. Черно-Острова й м. Кузьмина Проскурівського повіту, м. Оринина й м. Смотрича Кам'янецького повіту, м. Соболівки й м. Хашеватої Гайсинського повіту, м. Пикова й м. Стрижавки Вінницького повіту, м. Томашполя Ямпільського повіту Подільської губернії; м. Козина, м. Муравиці й с. Верби Дубенського повіту Волинської губернії⁸. Діловодна документація адміністративно-поліцейських органів відображає принизливу атмосферу «викриття» нелегальних єврейських навчальних закладів. 9 листопада 1891 року поліцейський наглядач м. Бара Х. Рудницький, отримавши інформацію щодо нелегальної педагогічної діяльності міщанина Ш.А. Бея, прибув з понятими до його квартири, де «...застав Шльому Абрамовича Бея, який займався навчанням 18 єврейських хлопчиків єврейською мовою. На запитання, кому належать хлопчики, через незнання російської мови й малолітство нічого не відповідали...»⁹. Водночас у м. Мизякові Вінницького повіту Подільської губернії збентежені учні таємної єврейської школи не змогли відповісти на запитання поліцейського урядника 9 ділянки 2 стану Вінницького повіту Ільченка, а їхній учитель мусив ховатися під лавкою. Нелегальні вчителі, яких викривали повторно, оголошувалися «рецидивістами», як от мешканець м. Смотрича Кам'янецького повіту міщанин З.Ш. Ройз, засуджений до арешту на два місяці¹⁰.

Збережена у фонді канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора кореспонденція відображає специфіку взаємодії представників єврейської громади та державних органів влади, віддзеркалюючи стійку взаємну недовіру в цих відносинах. Зокрема, 1885 року рабин, купець першої гільдії Н. Ш. Гершенгорн, який створив у м. Корці чоловіче (1874) і жіноче (1880) двокласні приватні єврейські училища, звернувся до київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.Р. Дрентельна з проханням про дозвіл на безперешкодне проживання й заснування в Києві приватного російсько-єврейського елементарного училища. Текст клопотання Гершенгорна ряснів запевненнями в тому, що витіснення хедерів «правильно облаштованою релігійно-моральною російсько-єврейською елементарною школою» забезпечить включення єврейського населення до загальноросійського громадсько-культурного життя, формування нової генерації асимільованих євреїв — «тілом і душею відданих Державі», зорієнтованих не на поширювану меламедами «хитросплетену казуїстику», а на матеріальне забезпечення власних родин. Утім, усі ці запевнення Гершенгорна в прагненні виховувати молодь у дусі «російської народності», покори владі й вірнопідданських настроїв суперечили інформації секретних документів міністерства внутрішніх справ, згідно з якими він був гордим і самовпевненим та «...як і численні євреї, залишався незадоволеним розпорядженнями уряду щодо

обмеження прав єврейського населення»¹¹, а також не прищепив євреям м. Корця поваги до обов'язків російських громадян, насамперед відбування військової повинності. І як наслідок, клопотання щодо заснування в Києві російсько-єврейського училища було відхилене.

Того ж року утримувачу приватного єврейського училища третього розряду в м. Корсуні Г.Д. Фейнбергу, який здобув право «постійного повсюдного проживання в імперії», було відмовлено в переведенні цього навчального закладу до Києва¹².

Скрутне матеріальне становище єврейських казенних училищ, спричинене нерегулярними грошовими надходженнями від свічкового збору, стало предметом обговорення на засіданні ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 12 грудня 1890 року, згідно з протоколами якого недоплати по деяким навчальним закладам Володимир-Волинського сягали 2000 рублів¹³.

Представники єврейської громади іноді здійснювали спроби виборювати власні національно-культурні права через судові інстанції Російської імперії, оскаржуючи репресивні заходи органів державної влади щодо єврейського шкільництва. Так, мешканці м. Бердичева Мойсей та Ілля Вайнбауми безуспішно намагалися оскаржити в Київській судовій палаті вирок київського окружного суду від 17 березня 1890 року щодо притягнення їх за відкриття приватного училища до відповідальності згідно зі ст. 1049 Уложення про покарання¹⁴.

Негативну реакцію з боку органів державної влади Російської імперії викликало зростання кількості єврейських молитовних шкіл. У відношенні департаменту духовних справ іноземних сповідань київському, подільському й волинському генерал-губернаторові О.П. Ігнатьєву від 1891 року наголошувалося: «...майже кожен єврей-домовласник, з корисливих міркувань, прагне до того, щоби в його будинку містилася молитовня, унаслідок чого шинки перетворюються на так звані молитовні школи «бет-гамідраши», які слугують місцем зібрань для інших справ, крім молитви»¹⁵. Представників державної влади непокоїла можливість використання молитовних будинків для громадських зібрань, що виходили би за межі релігійних питань, і зрештою, сприяли би поглибленню відокремленості євреїв, посиленню «згуртованого фанатизму». Відповідно, міністром внутрішніх справ І.М. Дурново було затверджено наступні правила діяльності єврейських молитовних шкіл:

1) єврейські молитовні будинки підпорядкувати встановленим для їхнього заснування правилам, без будь-яких вилучень для тих із молитовень, які згадуються в примітках до ст. 259-ї Статуту будівельного;

2) надалі дозволяти будівництво лише одних синагог, відповідно до дійсної у них потреби, за кількістю приписаних до відомого товариства

євреїв, накладаючи на одну синагогу, відповідно до встановленої норми для магометанських мечетей, не менше 200 душ чоловічої статі;

3) не закриваючи нині існуючих єврейських молитовних шкіл, доручити міністерству внутрішніх справ у кожному окремому випадку перевірити, наскільки в цих школах є дійсна потреба, а зайві школи ліквідувати;

4) відкриття синагог допускати в спеціальних приміщеннях і на одній і тій само відстані від усіх християнських церков, відзначених нині для православних храмів, обчислюючи відстань від церковних огорож, де такі наявні;

5) відновлення занепалих чи зруйнованих молитовень, а також переведення їх з одного будинку до іншого, дозволяти не інакше, як з дозволу губернського начальства, за правилами, діючими для відкритих нових молитовних будинків¹⁶.

Русифікаторській політиці Російської імперії цілком відповідала ухвала Ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 26 грудня 1896 року щодо переведення учнів початкових єврейських училищ до наступних класів, незважаючи на незадовільні оцінки з «єврейських предметів»¹⁷.

Поширення нелегальних навчальних закладів було закономірним наслідком недоступності для єврейських дітей бодай початкової освіти, наприклад, станом на 1894 рік у Київському міському двокласному училищі нараховувалося лише три учня-єврея. Ці штучні обмеження обґрунтовувалися у відношенні попечителя Київського навчального округу В.В. Вельямінова-Зернова київському, подільському й волинському генерал-губернаторові О.П. Ігнат'єву (від 12 квітня 1894 року) необхідністю «...стримування надмірного напливу єврейського елемента, з огляду на його шкідливий на школу вплив...»¹⁸. За таких обставин цілком передбачуваною була негативна відповідь Київського губернського правління на запит від 1894 року інспектора народних училищ 1 району Київської губернії щодо перспектив відкриття хедерів у Києві, а також на Деміївці, Шулявці й інших селах і селищах.

Згідно із секретними документами волинського губернського жандармського управління, на середину 1890-х років у Житомирі діяло два вищі єврейські навчальні заклади — ешиботи (ієшиви), що готували молодих євреїв до рабинського звання, перебуваючи поза законом, оскільки в Російській імперії на той час легально діяло лише два підпорядковані міністерству народної освіти ешиботи — в Одесі й Вільно. Викладав у житомирських ешиботах запрошений із Бердичева рабин Меєр Іссер, який щорічно отримував платню 1200 руб. Заняття відбувалися в молитовних будинках по вул. Малій Бердичівській і Петер-

бурзькій. Утримувалися згадані заклади за рахунок грошового збору з євреїв Житомира й повітів Волинської губернії¹⁹. Відтак, організаторів житомирських єшиботів обвинувачували в поширенні антиросійських фанатичних настроїв, ненависті до російської народності й політики уряду, сприянні поглибленню єврейської відокремленості в західних губерніях Російської імперії.

Не знайшла підтримки з боку керівництва Південно-Західного краю ініціатива, висловлена 1897 року єврейською громадою м. Богуслава, щодо заснування Товариства допомоги бідним учням Богуславської талмуд-тори в пам'ять священного коронування їх імператорських величностей. Згадана талмуд-тора діяла від 1887 року з дозволу попечителя Київського навчального округу. В ній нараховувалося 85 учнів і 2 меламеди. Із сум коробкового збору щорічно виділялося 550 рублів на утримання закладу. Згідно з проектом статуту товариства, його мета полягала в опікуванні малозабезпеченими учнями Богуславської талмуд-тори, та в окремих випадках, найкращими її випускниками, що продовжують навчання в інших навчальних закладах. Допомога мала полягати в оплаті навчання; забезпеченні книгами й навчальними посібниками; наданні одежі, їжі, квартири, медичної допомоги тощо; призначенні у виняткових випадках грошової допомоги. Кількість членів товариства не обмежувалася, ними могли стати повнолітні як чоловічої, так і жіночої статі, за виключенням тих осіб, що перебували у навчальних закладах, на дійсній військовій службі нижніх військових чинів і юнкерів, а також осіб, чий права обмежені в судовому порядку. Почесні члени товариства мали обиратися на загальних зборах з-поміж осіб, які зробили на його користь значні пожертви чи надали суттєві послуги. Дійсні члени товариства щорічно мусили вносити до каси не менше 50 коп. чи одноразово не менше 5 руб. Майно товариства мало складатися з членських внесків; пожертв грошима, книгами, навчальними посібниками, одежею; зі зборів з організованих товариством спектаклів, концертів, публічних читань, базарів, танцювальних вечорів²⁰.

Портрет єврейської жінки-педагога вимальовується на прикладі Д.А. Шварцбурд, яка в жовтні 1897 року подала до управління Київського навчального округу клопотання про дозвіл на відкриття в м. Ржищеві Київської губернії приватного початкового училища для дівчат іудейського віросповідання. Двойра Авраамівна Шварцбурд — народилася 1868 року в родині міщанина, іудейка, 1886 року закінчила із золотою медаллю Київську жіночу гімназію міністерства народної освіти, здобувши відмінні успіхи у вивченні російської мови й словесності, математики, фізики, історії, географії, природничої історії, космографії і німецької мови, а в студіюванні французької мови — хороші успіхи; додатково вивчала педагогіку й рукоділля²¹.

Наприкінці 1897 року приватному початковому вчителю Ю.М. Гінзбергу вдалося отримати дозвіл управління Київського навчального округу на відкриття в м. Городищі Черкаського повіту Київської губернії приватного початкового чоловічого єврейського училища. Відповідно до розробленого Гінзбергом плану в першій групі з 9-ї до 13-ї години та з 15-ї до 18-ї години відбувалися заняття з російського читання, арифметики, Біблії (з поясненням російською мовою), єврейської граматики (правила для читання давньоєврейською мовою), російського та єврейського чистописання. Учні другої групи водночас вивчали російське читання, російську граматику (поняття про речення, ознайомлення з відмінюванням), арифметику (множення й ділення), єврейський катехізис, Біблію з докладним поясненням російською мовою, єврейську історію, єврейську граматику (відмінювання й граматичний розбір). Утім, через малочисельність єврейського населення в м. Городищі утримання згаданого училища виявилось збитковим, і на початку 1899 року Гінзберг мусив клопотати про його перенесення до м. Богуслава Канівського повіту Київської губернії, а в жовтні того ж року — до м. Баранівки Новоградволинського повіту Волинської губернії. У Баранівці на Гінзберга посипалися численні доноси із звинуваченнями в неналежній організації навчально-виховного процесу й аморальній поведінці, як-от: «...учитель (розсадник просвіти) дозволяє собі в присутності дітей мати відносини з різними пропашими жінками в училищі, а також цілими ночами грає в карти, а на уроках спати й дратувати дітей своєю запальністю, карати їх тоді, коли діти невинуваті, і загалом спілкуватися з дітьми в приватних бесідах, як з дорослими, висловлюючись перед ними нецензурно, а також тримати дітей до 8-ї години вечора»²². Натомість інспектор народних училищ 2-го району Волинської губернії І. Смирнов провів розслідування, включно з оглядом приміщення училища, опитуванням місцевого мирового судді, священника й батьків учнів, і дійшов висновку, що доноси були сфабриковані місцевим багатим лісопромисловцем євреєм А. Алтерковським, донька якого «завзято відстоювала своє бажання вийти заміж за Гінсберга, а оскільки Гінсберг — людина бідна, то Алтерковський не вважав його гідним нареченим і вирішив вижити Гінсберга з Баранівки»²³. Зрештою 1901 року попечительська рада Київського навчального округу санкціонувала переведення згаданого училища, орієнтованого на викладання «російських предметів», до Рівного.

Від січня 1898 року в м. Білій Церкві Васильківського повіту Київської губернії діяло приватне єврейське чоловіче училище 3-го розряду, засноване приватним початковим учителем С.М. Ярославським відповідно до наступного плану:

російська мова — читання, синтаксичний та етимологічний розбір за підручниками, схваленими міністерством народної освіти, диктанти й вивчення віршів напам'ять;

арифметика — письмове й усне числення, розв'язання задач, теорія арифметики за підручниками, схваленими міністерством народної освіти;

єврейська мова — читання, єврейські молитви з поясненням російською мовою, П'ятикнижжя й Пророки в російському перекладі, переклади з російської мови давньоєврейською, граматики²⁴.

На основі постанови попечительської ради Київського навчального округу від 25 березня 1898 року домашньому вчителю А.М. Козаринському дозволили відкрити в м. Умані приватне початкове чоловіче єврейське училище з викладанням Закону Божого, російської мови, арифметики, єврейської мови (письмо й читання давньоєврейського та розмовно-єврейського тексту з перекладом російською мовою, перші правила граматики), Біблії (обрані глави з перших двох книг Мойсея — «Буття», «Вихід» у перекладі російською мовою), природознавства, німецької мови. Окрім того, Козаринський розробив план дворічного вечірнього класу для дорослих і дітей, що не мали можливості відвідувати звичайні початкові школи. Заняття в цьому класі мали відбуватися тричі на тиждень з 6-ї до 9-ї години вечора, загалом — 9 уроків щотижня, з них 3 уроки — читання, 2 — письмо, 2 — арифметика, 1 — креслення, 1 — співи. Попечительська рада Київського навчального округу затвердила зазначений план постановою від 11 червня 1903 року²⁵.

У квітні 1898 року жителька с. Деміївки Київської губернії міська вчителька Є.Я. Резницька звернулася до керівництва Київського навчального округу з проханням про дозвіл на відкриття за власні кошти однокласного жіночого училища 4-го розряду з викладанням початкової грамоти для дітей іудейського віросповідання. Незважаючи на наявність учительського свідоцтва й відповідних документів повітового поліцейського управління щодо благонадійності й права проживати в с. Деміївці, рада при попечителі Київського навчального округу відхилила клопотання Резницької. З огляду на неповноліття прохача не було задоволене і клопотання приватного вчителя м. Ставищ Таращанського повіту Київської губернії А.Х. Бродського (від 26 травня 1898 року) щодо відкриття в м. Таращі приватного початкового єврейського чоловічого училища 3-го розряду з викладанням російської мови, арифметики, а також єврейського письма й закону єврейської віри як необов'язкових предметів²⁶.

Того ж року домашня вчителька Б.А. Епельбаум отримала дозвіл на відкриття в м. Білій Церкві Київської губернії приватного жіночого початкового єврейського училища. Зміст його навчальної програми був наступним:

Перша група

Російська мова (шість разів на тиждень) — читання слів і речень, правильна вимова й розуміння прочитаних слів, переписування з друкованого тексту, диктанти;

Арифметика (шість разів на тиждень) — рахунок до 100, письмо цифр до 100, чотири арифметичні дії на числа першого розряду, розв'язання арифметичних задач;

Чистописання (тричі на тиждень) — письмо елементів літер, букв і слів за косими лініями;

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — читання й переклад деяких єврейських молитов;

Рукоділля (тричі на тиждень).

Друга група

Російська мова (шість разів на тиждень) — читання невеликих статей з поясненням незрозумілих слів і переказом прочитаного російською, вивчення байок, переписування текстів з книги, диктанти;

Арифметика (шість разів на тиждень) — обчислення до 1000, розв'язання задач до 100, чотири арифметичні дії над абстрактними числами;

Рукоділля (тричі на тиждень);

Чистописання (тричі на тиждень);

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — читання й пояснення молитов, Переклад П'ятикнижжя Мойсеєва російською мовою

Третя група

Російська мова (шість разів на тиждень) — усвідомлене читання, переказ прочитаного, вивчення байок і віршів, переказ байок, диктанти, вивчення частин мови;

Арифметика (шість разів на тиждень) — задачі на чотири арифметичні дії, іменовані числа, міри довжини, ваги, об'єму тощо;

Чистописання (тричі на тиждень);

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — переклад молитов і Біблії російською мовою;

Рукоділля (тричі на тиждень).

З ініціативи ортодоксальної частини єврейської громади 1898 року в м. Чорнобилі Радомисьького повіту Київської губернії засновано талмуд-тору, мета діяльності якої полягала в безкоштовному навчанні закону віри й грамоті сиріт і дітей із малозабезпечених родин віком від 6 до 15 років. Відповідно було визначено витрати на утримання новоствореного закладу:

Таблиця 4

Кошторис Чорнобильського громадського єврейського училища
талмуд-тори (1898)

№	Найменування статей видатків	Суми коробкового збору, руб.	Громадські пожертви, руб.	Загалом підлягає видачі, руб.
1	Платня вчителю й завідувачу училища	200	200	400
2	Книги й навчальні посібники		50	50
3	Канцелярське приладдя		10	10
4	Опалення		100	100
5	Освітлення		15	15
6	Наймання прислуги		50	50
7	Дрібний ремонт училищного приміщення		50	50
	Разом	200	475	675

Навчання в талмуд-торі м. Чорнобиля відбувалося з 8-ї год. ранку до 13-ї год. і з 2-ї год. до 6-ї год. вечора. У закладі викладалася російська мова, арифметика, читання давньоєврейською мовою, Біблія, молитовник, російське і єврейське чистописання, звід єврейських релігійних законів (про молитву й суботу). Утім, у єврейській громаді Чорнобиля наростали протиріччя між його ортодоксальною частиною, що опікувалася талмуд-торою, і прихильниками відкриття двокласного єврейського училища в руслі державної русифікаторської політики. Зрештою, 1911 року попечительська рада Київського навчального округу прийняла рішення про закриття Чорнобильської громадської талмуд-тори як такої, що «не відповідала своєму призначенню»²⁷.

На шпальтах газети «Жизнь и искусство» впродовж 1899 року набула розголосу відмова керівництва Київського навчального округу у відкритті в Києві, що перебував поза смугою єврейської осілості, чоловічої суботньої школи для єврейських ремісників і робітників за програмою початкових народних училищ із включенням викладання закону єврейської релігії російською мовою, єврейської грамоти, креслення й малювання. Цей заклад мав би бути заснований завдяки фінансовій підтримці Л.С. Бродського, за зразком Харківської суботньої школи²⁸.

Дотримуючись іудейських традицій доброчинності й піклуючись про виховання дітей з бідних родин, євреї надавали матеріальну підтримку освітнім закладам, як-от уповноважений Городищенського єврейського товариства, черкаський купець другої гільдії Ф.І. Спектор, який 1899 року

пожертвував будинок для відкриття талмуд-тори в м. Городищі Київської губернії²⁹.

1899 року в м. Таращі Київської губернії за рахунок добровільних жертв і сум коробкового збору засновано талмуд-тору, суспільну потребу в якій уповноважені місцевої єврейської громади обґрунтовували наступним чином: «У м. Таращі є маса найбіднішого єврейського населення, діти якого залишаються без освіти й релігійного виховання. Відсутність батьківського й стороннього піклування про надання цим нещасним дітям якої-небудь освіти чи віровчення породжує вельми сумні наслідки: діти, проводячи час бездіяльно і не маючи ніякого поняття про релігію й віровчення, отримують вуличний, грубий розвиток, що розкладає їхню моральність, і внаслідок цього підростає найбідніше єврейське населення без сумніву зречене стати морально зіпсованим»³⁰.

Згідно з постановою попечительської ради управління Київського навчального округу від 11 жовтня 1899 року міщанка Х.-С. Я.І. Кагановська, яка 1897 року успішно склала іспити в педагогічній раді Радомисльського двокласного міського училища на звання приватної початкової учительки, отримала дозвіл на відкриття в м. Макарові Київського повіту приватного початкового училища для єврейських дівчат³¹.

Того ж року домашній учительці М.Л. Гомбарг дозволялося заснувати в Умані приватне початкове жіноче училище — однокласне з трирічним курсом навчання. Згідно з програмою, російська мова викладалася за такою схемою:

Перший рік. Російська розмовна мова, грамота, вивчення напам'ять віршів, написання під диктовку окремих слів, а наприкінці року — речень із поясненням правил правопису, переписування з книги прочитаного тексту.

Другий рік. Читання, переказ прочитаного тексту, вивчення напам'ять віршів і байок, переписування тексту з книги, диктант із поясненням правил правопису, письмовий переказ невеликих статей, попередньо прочитаних і пояснених за запитаннями вчителя.

Третій рік. Читання й переказ прочитаного, вивчення віршів, байок і уривків з прозових творів, диктант, написання листів³².

Окрім того, у новоствореному училищі викладалося чистописання, арифметика, співи й рукоділля. Розподіл уроків був наступним:

	1 рік	2 рік	3 рік
Російська мова	6	8	8
Російське чистописання	4	4	4
Арифметика	5	6	6
Єврейські предмети	3	3	3

Наприкінці 1899 року міщанка Б.І. Брагинська заснувала в м. Звенигородці Київської губернії приватне жіноче єврейське училище, в якому заняття відбувалися за наступним планом:

Російська мова.

Перше відділення: спільне читання й письмо, читання невеликих статей, написання під диктовку окремих слів.

Друге відділення: пояснювальне читання з усним переказом прочитаного, поняття про речення і всі частини мови, відмінювання іменників і дієслів, написання під диктовку окремих коротких речень.

Третє відділення: пояснювальне читання з усним переказом і письмовим викладом прочитаного, читання статей з вітчизняної історії, повне поняття про всі частини мови і їхні зміни.

Арифметика.

Перше відділення: числення в межах першої сотні й розв'язання задач.

Друге відділення: словесне й письмове числення, повне поняття про всі чотири дії над простими числами й розв'язання задач.

Третє відділення: поняття про іменовані числа й дії над ними, про дроби й розв'язання задач.

Чистописання.

В усіх трьох відділеннях: красиве, швидке й чітке написання окремих літер і цілих фраз великим і дрібним шрифтом³³.

Утім, 1903 року вищезгаданий навчальний заклад було закрито у зв'язку з переїздом Б.І. Брагинської до м. Лодзя.

Утримувачеві приватного єврейського училища в м. Кричеві Могилівської губернії, рабину другої ділянки Чериківського повіту І.І. Канарику на засіданні попечительської ради управління Київського навчального округу від 6 жовтня 1899 року дозволено відкриття початкового училища для єврейських хлопчиків у м. Фастові Васильківського повіту Київської губернії. Вагомим аргументом при цьому стали усні й письмові подяки Канарику від Могилівської дирекції училищ³⁴.

У листопаді того ж року домашній учительці Л. Штернберг надано дозвіл на заснування в м. Білій Церкві Київської губернії приватного єврейського жіночого училища, де на третьому (завершальному) році навчання передбачалося викладання російської мови (диктанти, етимологічний і синтаксичний розбір, письмовий переказ байок і віршів); арифметики (поняття про іменовані числа, таблиця мір, складання, віднімання, множення й ділення, поняття про найпростіші дроби); єврейської мови (катехізис, історія єврейського народу); чистописання; рукоділля³⁵. Наступного місяця домашній учительці Г.Р. Ландр дозволено відкрити в м. Білій Церкві однокласне жіноче училище з викладанням російської

мови (читання з поясненням, диктанти, граматичний розбір), арифметики (чотири арифметичні дії, задачі письмові й усні), єврейської мови (читання єврейських молитов з поясненням)³⁶.

Єврейська громада м. Сквирі 1900 року домоглася дозволу попечительської ради управління Київського навчального округу на відкриття талмуд-тори, «як це заведено в усіх містах і містечках осілости євреїв, оскільки діти бідних євреїв, а також і сироти за відсутності занять вештаються і не знають навіть початкової грамоти...»³⁷.

У вересні того ж року М.А. Гольдарбайтер отримала дозвіл на відкриття в м. Городище Черкаського повіту Київської губернії приватного початкового училища для єврейських дівчат. По закінченні Київської жіночої гімназії (1884) Гольдарбайтер отримала хороші оцінки з російської мови й словесності, німецької мови, фізики, історії, географії, природничої історії, педагогіки, рукоділля, а також задовільні — з математики. До навчальної програми молодшого відділення училища було включено російську мову: читання з поясненням слів і змісту тексту (шість уроків по 1 год. щотижня); чистописання (п'ять уроків); арифметику (п'ять уроків); єврейську мову: вивчення головних молитов, читання й письмо (шість уроків). У старшому відділенні передбачалося викладання: російської мови — читання з поясненням тексту (чотири уроки по 1 год. на тиждень), вивчення байок, віршів, студіювання граматики, диктанти (чотири уроки); арифметики — вивчення правил і розв'язання задач (4 уроки); чистописання (три уроки); єврейської мови — Біблія, Закон віри з перекладом російською мовою (4 уроки)³⁸.

Через недобір учнів приватний учитель Ю.-Л. Х. Аронович 1900 року мусив закрити початкове єврейське чоловіче училище, що не проіснувало і року від моменту надання управління Київського навчального округу дозволу на його відкриття. Засноване ним наступного року в м. Білій Церкві початкове однокласне училище для єврейських хлопчиків діяло до 1908 року³⁹.

Єврейській громаді м. Богуслава вдалося оскаржити розпорядження Київського губернського правління та київського, подільського й волинського генерал-губернатора щодо закриття 1898 року молитовної школи «бет-гамідраш» як побудованої з порушенням ст. 457 Будівельного статуту (без 6 сажень відстані від сусідніх будівель). 1900 року Урядуючий Сенат скасував це рішення з огляду на те, що попри звинувачення у відсутності відповідних дозволів, губернському начальству давно був відомий факт існування школи, оскільки на неї асигнувалися кошти з коробкового збору (починаючи з 1874 року), і було надано дозвіл на її перебудову (1873 року), до того ж нез'ясованим залишилося питання, чи прилеглі будівлі побудовані до чи після самої школи (в останньому

випадку відповідальність за порушення Будівельного статуту мала би покладатися на власників цих будівель)⁴⁰.

Отже, русифікаторська політика в освітній сфері, націлена на асиміляцію молодого покоління, відіграла ключову роль у реалізації імперської стратегії руйнування традиційного побуту, культурної самоідентифікації єврейської громади. Від початку 1880-х років, коли Російською імперією прокотилися антисемітські погроми, відбувся різкий поворот від притаманної періоду «Великих реформ» 1860–1870-х років спроби лібералізації політики у єврейському питанні до посилення дискримінаційних заходів, що знайшли юридичне закріплення із запровадженням «Центрального комітету для розгляду єврейського питання» при міністерстві внутрішніх справ (1881) і «Тимчасових правил» для євреїв (1882). Становлення світогляду єврейської молоді відбувалося в складних умовах протистояння традиційної системи початкової освіти (носіями якої були меламенти), орієнтованої на плекання накопичених попередніми поколіннями духовних цінностей, мови, історії, релігійних звичаїв, з одного боку, та казенних училищ як інструмента русифікації та адаптації євреїв до соціокультурного середовища Російської імперії, нівелювання самотності їхнього релігійно-побутового укладу, з іншого боку. Утім і традиційні єврейські навчальні заклади піддавалися державній регламентації, а за нелегальне відкриття приватних шкіл чи викладання без меламедських посвідчень передбачалася відповідальність у вигляді штрафу чи тюремного ув'язнення. Аналіз слідчих матеріалів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, а також губернських жандармських управлінь, засвідчує взаємну відсутність довіри між владою і єврейським населенням, непопулярність казенних училищ, тенденції до переходу євреїв на нелегальну просвітницьку діяльність задля збереження власної ідентичності й культурно-релігійних цінностей. Водночас спостерігалось прагнення єврейського населення відстоювати власні культурно-освітні потреби в межах законодавчого поля Російської імперії, усіма доступними на той час заходами, що виявлялося, зокрема, у заснуванні приватних навчальних закладів, які діяли відповідно до розпоряджень міністерства народної освіти, у спробах оскаржувати в державних органах влади (включно з Урядуючим Сенатом) порушення власних прав, у приверненні уваги до проблем російських євреїв на сторінках засобів масової інформації.

¹ Див., напр.: Хонигсман Я. и др. Евреи Украины: Краткий очерк истории: В 2 ч. Киев, 1993. Ч. 1. 175 с.; 1995. Ч. 2. 290 с.; Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль, 1999. 208 с.; Котляр Є.О.

Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Харків, 2001; Хитерер В. Документи по еврейской истории XVI—XX веков в киевских архивах. Москва: Мосты культуры; Киев: Институт иудаики, 2001. 223 с.; Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002; Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2003; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005; Документи по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель. Науч. ред.-сост. Е.И. Меламед, М.С. Куповецкий. Киев: Дух і літера, 2006. 752 с.; Орлянский В.С. Теоретические и методологические основы исследования истории евреев Украины. Запорожье, 2006. 124 с.; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006; Рибак О.А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Київ, 2008; Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2008; Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008; Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05. Київ, 2009; Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Т. 1: Вольнская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. Науч. ред.-сост. Е.И. Меламед. Киев: Феникс, 2009. 469 с.; Андрійчук М.Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ, 2011; Геркерова О.М. Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедагогіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ялта, 2011; Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2012; Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2013; Бородій А.І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2014; Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. Науч. ред.-сост. Е.И. Меламед. Киев: Феникс, 2014. 773 с.; Доценко В.О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015; Khiterer V. Jewish city or inferno of Russian Israel? : a history of the Jews in Kiev before February 1917. Boston: Academic Studies Press, 2016. 471 p.; Меїр Н. Євреї в Києві. 1859–1914. Київ: Дух і Літера, 2016. 416 с.

² Русский еврей, 1881, 11 февраля, № 7, С. 243.

³ Русский еврей, 1881, № 2, с. 43–45.

- ⁴ Русский еврей, 1881, 21 января, № 4, с. 122.
- ⁵ Русский еврей, 1881, 28 января, № 5, с. 162.
- ⁶ Русский еврей, 1881, 11 лютого, № 7, с. 254–255.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 535, спр. 280, арк. 2.
- ⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 842, спр. 47, арк. 1–107 зв.; Там само, спр. 46, арк. 1–74.
- ⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 842, спр. 46, арк. 20.
- ¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 842, спр. 46, арк. 30.
- ¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 170, арк. 4зв.
- ¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 141, арк. 1, 3.
- ¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296 (1890), спр. 86, арк. 5 зв.
- ¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 840, спр. 98, арк. 1–22.
- ¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 544, спр. 111, арк. 1.
- ¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 544, спр. 111, арк. 2.
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296 (1892), спр. 111, арк. 10.
- ¹⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 624, спр. 249, арк. 1 зв.
- ¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 847, спр. 406, арк. 6.
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 627, спр. 335, арк. 6–7 зв.
- ²¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 11, арк. 8.
- ²² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 10, арк. 41.
- ²³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 10, арк. 39 зв.
- ²⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 13, арк. 3–3 зв.
- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 14, арк. 14.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 42, арк. 1, 7–8.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 26, арк. 27.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 65, арк. 1–3.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 100, арк. 2, 4.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 68, арк. 1.
- ³¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 86, арк. 8.
- ³² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 90, арк. 2 зв.–3 зв.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 101, арк. 3–3 зв.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 97, арк. 5.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 94, арк. 2 зв.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 103, арк. 1–2.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 111, арк. 1.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 116, арк. 5–5 зв.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 109, арк. 27.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 625, спр. 366, арк. 10–10 зв.

REFERENCES

1. Andrijchuk, M.T. (2011). *Ukrains'ko-ievrejs'kyj dyskurs u drukovanykh vydanniakh Naddnyprianschyny (60-ti rr. XIX st. — pochatok XX st.). Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
2. Barmak, M. (1999). *Nimets'ke, chses'ke ta ievrejs'ke naseleння Volyns'koi hubernii (1796–1914 rr.)*. Ternopil' [in Ukrainian].
3. Bezarov, O.T. (2003). *Polityka rosijs'koho uriadu v ievrejs'komu pytanni naprykintsi XIX stolittia (1881–1894 rr.). Extended abstract of PhD thesis.* Chernivtsi [in Ukrainian].

4. Borodij, A.I. (2014). Yevrei v ahrarynykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rokakh. *Extended abstract of PhD thesis*. Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
5. *Dokumenty po istorii i kul'ture evreev v arhivah Kieva: Putevoditel'*. E.I. Melamed, M.S. Kupoveckij (Ed.). (2006). Kiev [in Russian].
6. *Dokumenty po istorii i kul'ture evreev v regional'nyh arhivah Ukrainy: Putevoditel'*. Vol. 1. E.I. Melamed (Ed.). (2009). Kiev: Feniks [in Russian].
7. *Dokumenty po istorii i kul'ture evreev v regional'nyh arhivah Ukrainy: Putevoditel'*. Vol.2. E.I. Melamed (Ed.). (2014). Kiev: Feniks [in Russian].
8. Dotsenko, V.O. (2015). Yevrejs'kyj hromads'kyj rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. — 30-ti rr. XX st.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Herkerova, O.M. (2011). Idei simejnogo vykhovannia na zasadakh ievrejs'koi etnopedahohiky (kinets' XIX — pochatok XX stolittia). *Extended abstract of PhD thesis*. Yalta [in Ukrainian].
10. Hiterer, V. (2001). *Dokumenty po evrejskoj istorii HVI — XX vekov v kievskih arhivah*. Moskva-Kiev [in Russian].
11. Honcharov, V.V. (2005). Yevrejs'ke naseleattia Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy 1861–1917 rr. *Extended abstract of PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
12. Honigsman, Ja. (1993). *Evrei Ukrainy: Kratkij ocherk istorii*. Vol. 1. Kiev [in Russian].
13. Honigsman, Ja. (1995). *Evrei Ukrainy: Kratkij ocherk istorii*. Vol. 2. Kiev [in Russian].
14. Kal'ian, S.Ye. (2009). Yevrejs'ka spil'nota u politychnomu protsesi na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosijs'koi imperii (seredyna XIX stolittia — 1903 r.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Khiterer, V. (2016). *Jewish city or inferno of Russian Israel? : a history of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press [in English].
16. Kotliar, Ye.O. (2001). Synahohy Ukrainy druhoi polovyny XVI — pochatku XX stolit' iak istoryko-kul'turnyj fenomen. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
17. Krichker, O.Yu. (2013). Zhyttia ievrejs'koho naseleattia provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Meir, N. (2016). *Yevrei v Kyievi. 1859–1914*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
19. Morozova, A.V. (2005). Yevrejs'ke naseleattia Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
20. Orljanskij, V.S. (2006). *Teoreticheskie i metodologicheskie osnovy issledovanija istorii evreev Ukrainy*. Zaporozh'e [in Russian].
21. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
22. Rybak, O.A. (2008). Khasydyzm iak vyjav reformatsijnykh protsesiv v iudaizmi na terytorii Rosijs'koi imperii v seredyni XVIII - na pochatku XX storichchia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
23. Skus, O.V. (2008). Transformatsiia konfesijnykh oseredkiv na Umanshyni (1793–1917 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].
24. Shevchuk-Biela, Ya.V. (2008). Pravove stanovysche natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy u skladi Rosijs'koi imperii naprykintsi XVIII — na pochatku XX st. (na materialakh Odesy). *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].

25. Schukin, V.V. (2006). Stanovysche ievrejs'koho naseleattia v Khersons'kij hubernii v XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

26. Trofimuk, T.M. (2012). Rekruts'ka povynnist' ievrejs'koho naseleattia u 1827–1874 rr. (na materialakh Volyns'koi hubernii). *Extended abstract of PhD thesis*. Luts'k [in Ukrainian].

27. Yashyn, V.O. (2012). Yevrejs'ke naseleattia Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].